

ТАРТАКИ ГУЦУЛЬЩИНИ КІНЦЯ XVIII – XIX СТОЛІТЬ

Значні лісові ресурси Гуцульщини спонукали розвиток переробки деревини і першими підприємствами цієї галузі стали тартаки. Найдавніші відомості сягають ще XVIII століття. Найважливішою була їх діяльність у другій половині XIX та першій третині XX століть. У статті наводяться загальні матеріали про тартаки Східної Галичини кінця XVIII – XIX століть, а конкретніші, достовірні статистичні матеріали – про північну частину Гуцульщини, де ця промисловість набула широкого розвитку. Висвітлюються питання стану лісів, їх використання та охорони, технологічних процесів лісопереробки, зайнятості населення, виробництва та реалізації продукції.

Ключові слова: Східна Галичина, Гуцульщина, Делятинщина, тартак, лісопереробка, паровий двигун

Ліси – головне багатство Гуцульщини. Його промислове використання розпочалось ще в середньовіччі, але найбільшого розвитку набуло в XIX-XX століттях. Питанням лісодеревообробки, виникненню тартаків та їх розвитку у південно-східній частині Східної Галичини у науковій літературі приділялось доволі мало уваги, тому зібрані і опрацьовані матеріали повинні заповнити цю прогалину і у значній мірі є вперше узагальненими.

Автору вдалось зібрати великий статистичний та фактичний матеріал як з цілої Східної Галичини, так і особливо з південно-східної її частини, що від основного промислового і культурного центру отримала назву Делятинщини і охоплює географічно долину Пруту в межах Гуцульщини.

Найстаріші тартаки

Починаючи від кінця XVIII століття, значна кількість деревини, крім сплавлення Прутом та Черемошами на зовнішній ринок, поступала на тартаки, де розпилювалася на дошки та бруси. Механічне розпилювання деревини на так званих венецьких пилорамах вперше застосовано в 14 столітті. На території Польського королівства, до якого тоді належали й українська землі на захід від Дніпра, перші пилорами введено в 15 столітті. В кінці 16 століття на території того королівства нараховувалося вже біля сотні підприємств розпилювання деревини, які з польської мови називалися тартаками. Ті тартаки мали переважно по одній пилорамі й порушувалися водними колами та кіратами [1, с. 720]. Як правило, такі тартаки розташовувалися на берегах сплавних рік серед великих масивів лісів з високоякісними породами деревини. З тих, чи інших причин найстарші тартаки часто міняли своє розташування, обслуговувалися невеликою кількістю робітників, які часом використовувалися теж і для ручного розпилювання деревини поздовжніми пилами.

Багато тартаків з'явилося в другій половині 18 століття. В 1786 році лише в самій Галичині, що в 1772 році перейшла до складу Австрійської монархії, нараховувалося 259 тартаків, що порушувалися водою [2, с. 46]. Старі кірати на тартаках вийшли з ужитку. З приходом до Галичини деяких тартачних спеціалістів з Угорщини, на Прикарпатті поширилася нова, угорського походження, назва лісопильних підприємств, а саме «ферес», «фірас» або «фурас». Знову ж ті потоки, чи їх притоки, водою яких порушувалися кола пилорам фірасів, у деяких місцевостях отримали назву «ферешиків», чи «форешиків». Одним з таких Форешиків став потік, що впливав з-під Рокитського хребта й направляв свої води поміж Бурачиківським Горганом та Кичерою до Чемигівського Пругця в Микуличині. Назва цього потоку зафіксована вперше в 1787 році й говорить про те, що на його березі діяв чи не найстарший тартак або фірас на Гуцульщині [3, с. 17].

Приблизно в 1780 роках з'явився тартак у Делятині. Він розташовувався на лівому березі Пругу при гирлі Перемиски й порушувався водою, спеціально відведеної для тої мети від Перемиски, млинівки. Правда, офіційно тартак над Перемискою згадується лише 1803 року, але та обставина, то ще до 1788 року на Перемисці в Лузі для потреб сплаву для тартаку деревини будувалася кляуза [4, с. 242], тобто гребля з водоймою, говорить про те, що там тартак тоді або вже діяв, або знаходився в стадії будівництва. Відомо, що в 1803 році майстром, цебто керівником, тартаку був делятинець І.Кухарук [5, с. 6]. З 1847 року маємо карту в масштабі 1:2880, де в Лузі нанесена кляуза [6, с. 137], а в Делятині – розташування промислових споруд тартаку над гирлом Перемиски [7]. Як виходить з пізніших документів, Делятинський тартак належав до заряду державних лісів та маєтків у Делятині, а здавався в оренду різним приватним підприємцям терміном на три роки.

У Микуличині виявлено документ, з якого стало відомо, що ще один тартак діяв на млинівці в Фальчі в 1842 році [8]. Зберігся також план млина й водного кола, яке порушувало пилораму тартаку [9], а також записник майстра, в якому наведені дані про щоденний вихід на роботу та заробіток робітників з 1885-1889 та 1900-1902 років [10].

На карті Середнього Майдану в масштабі 1:2880 з 1847 року нанесені об'єкти фірасу, що розташовувався на стариці ріки Товмачик на території нинішньої Кубаївки [11, с. 149].

Як виходить зі слів Я.Дзендзелевича, влітку 1873 року в Вороненці функціонував багаторамний паровий тартак. Заслуговує на увагу та обставина, що перша парова машина на тартаках Галичини з'явилася в 1851 році, отже монтування такої машини на тартаці в Вороненці на початку 1870 років треба розцінювати як велику новинку в ще слабо розвиненій промисловості Прикарпаття [12, с. 56].

Якщо з кінця 18 та з першої половини 19 століття маємо випадкові дані про існування перших тартаків, то з 1877 року є вже перші статистичні дані про всі тартаки Прикарпаття [13, с. 42-43]. З них виходить, що у верховині Пругу тоді діяло шість тартаків. З них 5 порушувалися водними колами, а

один – паровою машиною. Але це не був тартак з Вороненки, але інший, що в останніх роках з’явився в Середньому Майдані. Тартак у Вороненці в той час, мабуть, як і багато інших подібних підприємств з тих років, що були конкурентноздатними, згорів з умисного підпалу власника якогось сусіднього тартаку. На тартаках долини Пруту в 1877 році діяло 10 пилорам, 23 ручні та 2 циркульні пили, які щорічно, за скромними підрахунками, розпилювали понад 12.700 м³ деревини й випускали 8380 м³ дощок та брусів. Треба підкреслити, що в 1877 році питома вага тартаків з долини Пруту в Надвірнянському повіті становила: за кількістю водних кіл – 71,4 % та за кількістю пилорам – 55,5 %. Окремі тартаки тоді мали:

Населений пункт	Мото-ри силою НР	Водні кола	Пило-рами	Пили		Перепилено деревини, м ³	Випущено пиломатеріалів, м ³
				Ручні	Циркульні		
Делятин	–	1	2	2	–	3220	2120
Білі Ослави	–	1	1	1	–	520	340
Заріччя	–	1	2	4	–	1900	1220
Середній Майдан	–	1	1	2	–	230	150
Середній Майдан	10	–	2	12	1	4050	2850
Микуличин	–	1	2	2	1	2820	1700
Пнів	–	1	2	8	1	8100	5700
Пасічна	–	1	3	8	1	4050	2850
Зелена	36	–	3	36	2	26600	16000
По повіту	46	7	18	75	6	51490	24500

В статистичних матеріалах з кінця XIX століття наводяться дані про тартаки Галичини. В 1786 році їх нараховувалось 259, в 1847 – 222, в 1851 – 122 (в т.ч. 1 – паровий), в 1853 – 124, в 1862 – 233, в 1880 – 639 (в т.ч. 71 паровий загальною силою у 1725 кінських сил), в 1884 – 710 (в т.ч. 84 парових загальною силою у 2407 кінських сил) та в 1885 – 572 (в т.ч. 93 паровий загальною силою у 2655 кінських сил). У Надвірнянському повіті згадуються тартаки у Пнів’ї (С. k. uprz. Zakład kred. Ziemskie w Wiedny), Майдані Середньому (Генрика Катценеллетбогена), Надвірній (Państwo Nadwórna), Делятині (Бенджаміна Абоша), Микуличині (С. k. uprz. Zakład kred. Ziemskie w Wiedny) та Пасічній (С. k. uprz. Zakład kred. Ziemskie w Wiedny). По тартаках повітів Східної Галичини були наступні дані [14, с. 46, 18 дод., 38-39 дод.]:

Повіт	Парові тартаки		Водяні тартаки	Водяні тартаки з млином	Пило-рами	Циркулярки	К-сть робітників
	К-сть	Сила, НР					
Надвірна	4	138	3	3	4	8	308
Самбір	1	16	4	1	2	1	66
Станиславів	2	80	2	1	8	6	133
Стрий	1	120	18	2	19	17	462
Тлумач	1	16	–	–	–	2	94
Турка	2	110	1	3	7	4	98

На основі документів, що залишилися після микуличинського тартаку на Фальчі, можна відтворити картину тартачного виробництва з 1880-1900 років. Той тартак розташовувався на млинівці при млині з трьома водними колами. Два кола порушували млинські камені, а третє – з допомогою ремінного приводу – пилораму тартаку. Пилораму, ручні й циркульні пили обслуговували 22-25 робітників. В 1877 році вони розпилили майже три тисячі м³ деревини, а в 1901 році за серпень 1040 м³ та за листопад – 751 м³ деревини. Робітникам виплачено заробітну плату:

Рік	Сума, флорени
1886	6112
1887	5550
1900	3529
1901	3736
1902	4299

Як виходить з цих даних, в 1880-1900 роках продукція тартаку на Фальчі, при однаковій кількості робітників, збільшилася в 3-4 рази, проте заробітна плата за той же час зменшилася майже на третину. Українці складали половину робітників тартаку, але з уваги на те, що на виробництві виконували важчу та гірше оплачувану роботу, отримували лише 45 % загальної суми заробітної плати. Зате 25 % робітників-поляків діставали понад 29 % загальної суми зарплати. Щоб зрозуміти, що собою представляли згадані цифри, досить сказати, що річна плата наймитові виносила приблизно 25 флоренів та що чоботи до роботи коштували – 2-3, чоботи на свята – 6, кишеньковий годинник – 5, корова – 50 флоренів тощо [15].

Ще деякі матеріали з другої половини 19 століття відносяться до тартаку заряду лісів у Делятині, що розташовувався біля Перемиски. Порушувався він водами млинівки з Перемиски. Проте, води цієї гірської ріки приносили не лише користь. Так, у червні 1872 року під час повені вони майже повністю знищили греблю на тартаку. На ремонтні роботи, окрім матеріалів, було витрачено понад 175 флоренів. Тартак над Перемискою заряд лісів надавав в оренду приватним підприємцям. Так, протягом 1869-1871 років цей тартак орендував М.Зухер, а в 1872-1874 роках – Т.Фішель. Щорічна плата за оренду сягала 1500 флоренів. Орендарі перепилювали на тартаку деревину, яку по 1,5-2,5 цента за кубічну стопу рубали в лісах заряду лісів у Делятині. Так, протягом 1872 та першої половини 1873 років в цих лісах зрубано й підвезено до тартаку 5859 колод, зокрема [16, с. 5, 6, 13, 23, 47, 57, 69, 90-91]:

Рік	Урочище	Кількість колод	Об'єм, кубічні стопи	Сума, флорени
1872	Страгора	1406	6794	1910
	Страгора	128	523	147
	Вільхівець	139	627	205
	Кривець	180	702	197
	Кривець	411	1743	490
	Лука у Дорі	476	2236	419
	Страгірчик	87	490	137
	Кам'янка	374	1450	339
	Боярський	296	1250	234
1873	Любіння	866	3900	1099

	Страгора	434	2069	584
	Чорногірка	446	1773	428
	Разом	5243	23557	6189

В 1883 році на теренах Надвірнянського повіту діяло дев'ять тартаків, з яких 4 парових (138 НР), 5 водяних (18 НР). А у долині Пруту на початку ХХ століття функціонували три тартаки в Микуличині, два – в Делятині, два – в Білих Ославах та по одному – в Лузі й Горішньому Майдані. З них 5 порушувалися за допомогою парових машин, але їх потужність була невеликою (10-25 НР) [17, с. 218, 220-222].

На жаль, не збереглися з тих років дані про розміри продукції тартаків. Проте є дані про витрату деревини при виварюванні солі та виготовленні скла. Так, за фрагментарними даними з 1860-1900 років солеварні щорічно спалювали велику кількість деревини (м³) [18, с. 95; 19, с. 84; 20, с. 165]:

Рік	Солеварні	
	Делятин	Ланчин
1868	20707	?
1869	18633	?
1870	19381	?
1887	4555	8462
1900	12378	9575

Назагал у другій половині ХІХ століття солеварні витрачали вже куди меншу кількість деревини, як у 17-18 століттях, але шкоди лісам спричинював варварський метод її заготівлі. Лісоруби вишукували в гущавині найкращі дерева, зрубували їх, а разом з ними валили ще десятки сусідніх. Останні, а також гілки, залишали на місці й усе те «ці найкращі дари природи, що росли роками, гнили не лише на шкоду «на нині», але й на майбуття» [21, с. 156, 166].

У долині Пруту в ХІХ столітті діяли три скляні гуті в Микуличині, Горішньому та Середньому Майданах [22, с. 866-868]. Для виробництва скла вони використовували щорічно тисячі кубічних метрів деревини (м³) [23, с. 76-79; 24, с. 3-4]:

Скляні гуті	Рік	
	1877	1890
Микуличин	9000	?
Горішній Майдан	6900	20640
Середній Майдан	3000	?

Хочеться також додати, що протягом ХІХ століття площі лісів значно скоротилися. На зменшення площі лісів вплинули переважно дві обставини, а саме – вирубування та викорчовування лісів під нові поселення та промислові підприємства на території приватних власників та передача лісових площ з державних масивів селянам в 1870 роках. Так, у маєтках А.Беньковського в Горішньому Майдані в 1796 році викорчувано біля 80 гектарів лісу й засновано там сільце Лісну Велесницю, а в 1807 році в лісах над Товмачиками викорчувано значну ділянку Великого лісу й побудовано скляну гуту та 9 будинків для її кваліфікованої обслуги [25, с. 18, 32]. Після знесення панщини та сервітутових процесій в 1874-1879 роках лише з лісів

Дорівського заряду виділено для громади Дора 380, Микуличин – 23 та Ямна – 190 моргів лісів, а крім того для микуличинського пароха – 15 та для микуличинського багатія Парфановича ще 48 моргів лісової площі [26, с. 7-8]. Для селян Делятина з площі лісів Делятинського заряду в вигляді еквіваленту сервітутів в 1871 році передано 126,3 га лісу Клива та 44,6 га лісу Веклич [27, с. 123]. Згідно з положеннями Лісового уставу з 1852 року не дозволялося вирубувати й викорчовувати лісів та замінювати їх площу для будівництва чи управи сільськогосподарських культур, але параграфи того уставу перестерігали далеко не все. Більшість переданих селянам бувших державних земель невдовзі з лісів змінилася на пасовиська, сінокоси, а в низці випадків (на схилах) прямо-таки на невжитки. Лише ліс Клива в Делятині після довгих намагань місцевих селян вирубати його деревину, завдяки наполегливості інспекції лісів в 1930 роках був віднесений до категорії резервату й нині є пам'яткою природи [28, с. 68].

Внаслідок перерахованих та інших обставин площа лісів у долині Пруту протягом ХІХ століття зменшилася на 13 %, зокрема по селах (в %) [29]:

Населений пункт	Рік		
	1787	1860	1900
Білі Ослави	54,8	47,4	45,0
Чорні Ослави	78,8		37,0
Горішний Майдан	64,0	42,7	45,0
Делятин	59,5	48,2	46,0
Луг		80,0	79,0
Добротів	–	0,6	–
Дора	69,2	66,5	64,0
Заріччя	28,3	30,8	29,0
Красна	45,2	15,8	15,0
Ланчин	11,7	27,8	23,0
Лоева	29,4	22,6	22,0
Микуличин з Татаровом та Ворохтою	79,1	76,5	72,0
Саджавка	20,3	11,7	9,0
Середній Майдан	?	77,3	66,0
Чорний Потік	51,3	15,0	14,0
Ямна	81,8	74,4	69,0
В середньому	72,6	62,0	59,0

В другій половині ХІХ століття лісові масиви поділено на квартали, складено детальні (1:2880, 1:10.000, 1:25.000) карти територій надлісництв. Збереглася карта лісів Делятинського заряду в масштабі 1:25.000 з 1877 року [30, с. 5] та карта з 1899 року, на якій показаний поділ лісів на квартали. Тоді в лісових масивах Делятинського заряду нараховувалось 125 кварталів, зокрема в Березині біля Красної 1-6, в Вільхівці – 7-12, на Страгірчику – 13-14, на Страгорі – 15-18, в Березинці – 19, над Нересним – 20, на Стівбі – 21, на Черленім – 22-24, в Борсуках – 25, на Пісковані – 26-28, під Бзовачем – 29, в Терсянках – 30-31, на Вібчині – 32, на Короткім ґруні – 33-34, в Меришорськім зворі – 35-36, на Врізі – 37-39, на Яблуничній Кливі – 40, у Вовчинці – 41-42, під Вавторовом – 43-44, на Тисові – 45-49, на Погарі – 50, над Вавторовим потоком – 51-57, в Соколівськім жолобі – 58, в Звіринці – 59,

на Хамці – 60, в Глибокім – 62-66, в Кривці – 67-68, в Солонім потоці – 69-70, на Свинарках – 71-74, на Чертежі – 75-76, на Великій Яблуниці – 79-81, на Підсмерічку – 82-88, в Затканім – 89-92, в Пасовитім – 93-97, в Підфалецькім – 98-99, в Чорнорічці – 100-106, на Синячці – 107, під Синячкою – 108, під Гнипівською Кливою – 109-111, на Явірниковатім ґруні – 112-115, на Сидорівці – 116-121, на Попівці – 122-124 та на Томняку – 125 квартал [31, с. 1]. Ці квартали доглядали лісничі, які мали свої лісничівки з господарськими будинками в Березині, на Вільхівці, на Кривці, під Стовбою, під Борсуком, під Сидорівцем та під Великою Яблуницею. Заряд лісів від 1811 року розташовувався в Лугах у Делятині; цегляний будинок того заряду, який фігурує на плані Делятина з 1847 року, зберігся донині й використовується соціальним відділенням делятинської лікарні.

Між лісовими кварталами здавна були прорубані просіки, для стеження за лісами для лісників укладено стежки, а під'їзд до далеких лісових масивів був можливий по спеціально побудованих дорогах понад Перемискою та Любіжною з твердим покриттям та кам'яними мостами [32].

Час від часу проводилися вибіркові заміри об'єму деревини, свіжі зруби негайно заліснювалися штучними насадженнями, інколи й інтродукованих порід (модрина, сосна веймутова). Старанно вівся облік господарської діяльності зарядів лісів. В Делятинському заряді за 1811-1900 роки зібралось стільки цінних документів, що ставилося питання про необхідність передачі їх на вічне зберігання в якийсь центральний архів [33, с. 2].

У загальному, в діяльності тартаків XVIII-XIX століть можна виділити два етапи: перший – до середини XIX століття, коли функціонували малоефективні, з водяним приводом, тартаки; другий – друга половина XIX століття, коли будуються перші парові тартаки, які разом з водяними складають цілу лісопереробну індустрію. Деякі з них стали одними з найбільших у XX столітті у Польщі. Поряд з цією приємною подією, була і погана – хижацьке винищення карпатських лісів, яких вирубувалося від 1 до 2 млн. м³.

Примітки

1. Mała encyklopedia lesna. – Warszawa, 1980. – Str. 720.
2. Rocznik statystyki przemyslu i handlu krajowego. – Zeszyt 10. – Przemysł drzewny. – Lwow, 1888. – S. 46.
3. Центральний державний історичний архів у Львові (надалі – ЦДАЛ). – Фонд 19. – Опис VI. – Справа 80. – Лист 17.
4. Haquets neueste physikalisch-politische Reisen in Jahren 1788 und 1789 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen. – Nürnberg, 1791. – Theil II. – Seite 242.
5. ЦДАЛ. – Фонд 159. – Опис 9. – Справа 2291. – Лист 6.
6. ЦДАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5914. – Лист 137.
7. ЦДАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5796.
8. Музей Делятинського лісокомбінату. – № 557.
9. Фотокопія цього плану знаходиться у домашньому архіві авторів.
10. Музей Делятинського лісокомбінату. – № 557.
11. ЦДАЛ. – Фонд 186. – Опис 1. – Справа 5925. – Лист 149.

12. Dziędzielewicz J. Wycieczki po Wschodnich Karpatach. Pamiętnik Towarzystwa Tatrańskiego. – Tom II. – Cześć 1. – 1877. – Str. 56.
13. Hołowkiewicz E. Flora lesna i przemysł drzewny w Galicyi. – Lwow, 1877. – Szesc II. – S. 42-43.
14. Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. – Zeszyt 10. – Lwow, 1888. – Str. 46.
15. Домашній архів Клапчуків (надалі – ДАК). – Фонд 5. – Опис 12. – Справа 4.
16. ЦДАЛ. – Фонд 169. – Опис 1. – Справа 68. – Листи 5, 6, 13, 23, 47, 57, 69, 90-91.
17. Skorowidz przemysłowo-handlowy Krolewstwa Galicyi. – Lwow, 1906. – Str. 218, 220-222.
18. Słownik geograficzny Krolewstwa Polskiego. – Tom 1. – 1880. – Str. 950.
19. Rocznik statystyki przemysłu i handlu krajowego. – Zeszyt 10. – Lwow, 1888. – Str. 84.
20. Die Salinen Österreichs im Jahre 1900. – S. 165.
21. Haquets neueste physikalisch-politische Reisen in Jahren 1791, 1792, 1793 durch die Dacischen und Sarmatischen oder Nordlichen Karpathen. – Nürnberg, 1794. – Band III. – Seite 156, 166.
22. Słownik geograficzny Krolewstwa Polskiego. – Tom VI. – 1885. – Str. 866-868.
23. Hołowkiewicz E. Flora lesna i przemysł drzewny w Galicyi. – Lwow, 1877. – Szesc II. – S. 76-79.
24. ЦДАЛ. – Фонд 165. – Опис 4. – Справа 194. – Листи 3-4.
25. ЦДАЛ. – Фонд 20. – Опис VI. – Справа 103. – Листи 18, 32.
26. ЦДАЛ. – Фонд 169. – Опис 1. – Справа 283. – Листи 7-8.
27. Івано-Франківський обласний державний архів (надалі – ІФОДА). – Фонд 2. – Опис 9. – Справа 1710. – Лист 123.
28. Липа О.Л., А.П.Федоренко. Заповідники та пам'ятки природи України. – Київ, 1969. – С. 68.
29. ЦДАЛ. – Фонд 19. – Опис VI. – Справи 58-68, 80-81, 175, 257.
30. ЦДАЛ. – Фонд 169. – Опис 1. – Справа 172. – Лист 5.
31. ЦДАЛ. – Фонд 169. – Опис 1. – Справа 561. – Лист 1.
32. ЦДАЛ. – Фонд 169. – Опис 1. – Справа 623, 754.
33. Sprawozdanie Koła c.k. Konserwatorów i korespondentów Galicyi Wschodnej. – № 14-17. – 1904. – Str. 2.

Klapchuk V.M.

SAWMILLS OF GUZULSHYNA AT THE END OF XVIII – XIX CENTURIES

The considerable forest resources of Guzulshyna induced development of processing of wood and the first enterprises of this industry became sawmills. The oldest information reached to XVIII century. The most important its activity was the second half of XIX and the first third of XX centuries. The article reveals general materials about the sawmills of Eastern Galychyna at the end of XVIII-XIX centuries, and more concrete, reliable statistical materials – about northern part of Guzulshyna, where this industry purchased wide development. The questions of the state of the forests, its usage and security, technological processing of the forest, employment of population, production and realization of products are introduced.

Key words: Eastern Galychyna, Guzulshyna, Delyatynshyna, forest, sawmills, forest processing, steam and water engines.

Клапчук Володимир Михайлович, кандидат географічних наук, доцент кафедри екології та рекреації Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

78442, Івано-Франківська область, смт. Делятин, вул. Б.Хмельницького, 9, тел.дом.: 8(03475) 4-31-84; тел.моб.: 80509669229.